

ТИПОЛОГИЈА СРПСКИХ КЊИЖЕВНИХ ЈЕЗИКА У XVIII И XIX в. У СЛОВЕНСКОМ КОНТЕКСТУ

1. Типологија српских књижевних идиома у XVIII и XIX в. дуже од века привлачи најзначајније историчаре језика па је могуће анализирати промене појединих мишљења, као и међусобна неслагања. То важи и за периодизацију смена идиома „предвуковске“ епохе (Унбегаун 1995, Толстој 2004). У овом периоду неспоран је статус рускословенског у функцији језика српске цркве, а у почетку и језика књижевности. Не мењајући структуру, он је сузио функционални опсег, везујући се за богослужење. Српски народни језик се и пре Доситејеве појаве сретао у књижевности, али је тек Доситеј манифестом налагао његово увођење у основу књижевног језика. Судбина славеносрпског језика у синтетичкој литератури доминантно је сагледавана изнутра (Младеновић 1989 и 2008, Ивић 1998), анализом некодификованости (орто)графије, граматике и лексике која је условљавала бројне дублетне облике. Судбина овог језика смештана је и у књижевноисторијски контекст, повезивана са слабљењем класицизма и сентиментализма, јачањем предромантизма и победом романтизма (Павић 1985). Процеси у славеносрпској епохи најмање су сагледавани из угла дијахронијске социолингвистике, иако су такви темељи грађени на теренима историја језика (Белић 1998, Кречмер 2000 и 2002), књижевности (Павић 1985, Николић 2019) и друштва (Јовановић 2002). Нова сазнања отварају простор за анализу друштвених утицаја на судбину хибридног језика зачетог у Орфелиново време, а важна сазнања стижу и из области историјске стилистике (Бјелаковић 2019). Неспорно је да је статус славеносрпског језика био тесно повезан с питањима државе, сталежа, цркве, институција, као и контаката са блиским културама.

2. Досадашња истраживања су показала да је славеносрпски језик настао вернакуларизацијом рускословенског у јужној Угарској, те да се постепено ширио и на друге територије (Младеновић 2008). Новија истраживања указала су да се процес хибридизације писаног израза могао пратити и у Црној Гори, али да је тамо стилски смер обрнут: „нижи стил“ подизао се уметањем славенизама (Бјелаковић 2019). Чињеница да се у двема државама одвијају различити процеси, додуше са истим резултатом, указује да се фактори државности и локалне традиције морају наћи у средишту лингвистичке пажње.

2.1. Хабзбуршка монархија је разматрала питање српског књижевног језика углавном из перспективе удаљавања Срба од руског утицаја, тј. разбијања јединства *Slavia Orthodoxa* (Толстој 1998). Стога је предлог Т. Јанковића Миријевског о славеносрпском као „средњем стилу“ из 1781. могао бити прихватљив као прелазан за крај XVIII в., али се већ почетком XIX в. бечки двор јасније одређивао према народном језику у функцији књижевног. Кодификацијом народног израза одстрањивао се значајан слој *лексичких славенизама (русизама и рускословенизама)*, што је праћено потискивањем рускословенске црквене и модификацијом руске грађанске ћирилице (Белић 1998).

2.2. Почетком XIX в. Карађорђе Петровић подиже Први српски устанак (1804), што је увод у стварање Кнежевине Србије. Писана комуникација међу устаницима подразумевала је народни језик, допуњен неопходним славенизмима. Стварање Кнежевине Србије у време Милоша Обреновића водило је друштво ка питању службеног језика. Мада се у скупштинским беседама обраћао на народном језику, али користећи барокну реченицу и славенизме, Милош је предвиђао развој државе на ученом језику српске културе из јужне Угарске, о чему сведоче крагујевачка издања Књажеско-српске књигопечатње (1833–1835) и потоња београдска. У креирању језичке политике Милош се ослањао на савете Д. Давидовића и других виђенијих Срба „пречана“. Контакти између Милоша и митрополита Стратимировића обезбеђивали су неререформисаном језику и грађаници стабилну позицију, ојачану забранама на Вуков књижевнојезички модел.

2.3. Традиција Црне Горе налагала је веће ослањање на народни језик током XVII, XVIII и XIX в., о чему сведочи и језик цетињских владика и владара Данила, Саве, Василија, Петра I и Петра II (Остојић 1985). Будући да су истовремено били духовни и световни господари, одабрали су диглосију без простора за „средњи стил“: народни језик у световној сфери, рускословенски у духовној. И у Црној Гори задаци језичке политике поверени су кадру школованом у Пешти и Бечу, Д. Милаковићу који је 1838. издао *Србску Граматику*. Она описује вуковски, а не славеносрпски језик. Срби из Далмације, Лике, Крајине, Кордуна, Босне и Херцеговине, без својих јаких културних центара, нису могли јаче утицати на књижевнојезичке процесе. Писци овог круга (П. Соларић, Ј. Дошеновић, С. Мркаљ) умерени су у језичком ставу, свесни нераспрострањености чак и грађанице.

3. Важну улогу у развоју књижевнојезичких схватања у православним словенским срединама имале су и научно-културне институције. Судбину славеносрпског језика условила је њихова касна појава. Прву установу Срби из Хабзбуршке монархије добили су 1826. (Матица српска), а у Србије 1841. (Друштво српске словесности).

4. Битно питање за разумевање књижевнојезичке ситуације представља и слабљење традиционалних веза са руском и бугарском културом у оквиру савеза *Slavia Orthodoxa*. Проблем „средњег стила“ тако није решаван кроз међусобно усклађивање националних решења. Барокна поставка о трима стилевима остављала је Орфелину (*Славено-сербский магазинъ*, 1768) простор за колебање: да ли прекопирати руску триглосију и оставити руски у средњој позицији или стварати српски модел са славеносрпским наместо руског. Прво решење се због мале комуникативности показало немогућим, па је позицију средњег стила заузео хибридни језик. Овај процес имао је подршку у јачању веза српске културе са западноевропским, што је текло директно или посредно преко Русије.

4.1. Како је процес отварања културе ка западноевропским моделима каснио у Бугарској, до усклађеног развоја идеја о „средњем стилу“ између Срба и Бугара није могло доћи. Овоме је доприносила и просторна удаљеност главних српских и бугарских културних центара. Радови које су објављивале Н. Иванова и Ц. Иванова указују да се славенобугарски период не поклапа са славеносрпским у хронолошким границама, као ни појава централних личности у њима. Тако се типолошки појава Доситеја Обрадовића 1783. може упоредити с појавом Софронија Врачанског, али тек 1806. (Иванова Ц. 1996).

4.2. Док су књижевнојезички процеси у Бугарској каснили у односу на српске, у Русији су ишли испред српских и неретко им били узор. Период формирања руског

националног књижевног језика почео је у XVII в. (Виноградов 1978), далеко пре но код Срба. Исто важи за кључне процесе у овом периоду. Стварање руске *грађанске ћирилице* (1708–1710) одразиће се тек у Офелиновим и Доситејевим књигама. Ломоносовљева *Российская грамматика* штампана је 1755, Вукова *Писменица сербскога језика* тек 1814. Помало хаотично стање мешања руских, рускословенских и страних језичких елемената карактерисало је Петрову епоху, Србима је стигло тек у славеносрпској. Кодификација у Русији отпочиње 30-их година XVIII в. и одвија се при Академији наука, док је код Срба везана за Вуково стваралаштво. Ломоносовљева поставка о трима стилевима, и славеноруским као средњим стилем, из друге половине XVIII в. ипак се може посматрати као еквивалентна српској, са истим нападима на срж руског и српског „средњег стила“.

5. Уколико се директне хронолошке паралеле са бугарском и руском ситуацијом не могу повлачити, динамика процеса и промена у отприлике стогодишњем периоду (1750–1850) мора се усредсредити на српски корпус. Таквим путем пошао је и П. Ивић, мењајући током деценија анализа и синтеза приступ славеносрпском језику. Промена је била коренита не само за Ивићева сагледавања већ и за погледе његових следбеника. Коначан став Ивић формира у периоду 1988–1994, током којег је од *славеносрпског* типолошког раздвојио *доситејевски језик*. Ивићев термин понегде је прецизиран као *народни језик доситејевске традиције* и *доситејевски народни језик* (Ивић 1991а). Ова одређења удаљавала су га од термина *књижевни језик*, иако је у дефинисању *језичких типова* Ивић био прецизан и писао о „ступњевито постављеним етапама: црквенословенски руске редакције, славеносрпски, доситејевски, вуковски – увек уз коегзистенцију бар двају од тих типова“ (Ивић 1991б). Коегзистенцију славеносрпског и доситејевског типа књижевног језика Ивић (1991б) везује за период до 1825. г., а описује је као динамичан процес: „народни језик доситејевске традиције и хибридни славеносрпски били су јаче заступљени, али се њихов међусобни однос постепено мењао у корист народног“ (Ивић 1991а). После 1825. коегзистирају, према Ивићевом мишљењу, само доситејевски и вуковски језик, све до победе другог „поткрај Вуковог живота“ (Ивић 1991а). У Ивићевим описима доситејевски језик краси апстрактна и цивилизацијска лексика преузета из рускословенског и руског. Његове дистинктивне црте утврђују се више према вуковском језику (Ивић 1991а) него према славеносрпском, а међу њима се у оба смера издваја употреба лексичких славенизама махом у сфери апстрактне лексике. И Младеновић (1988), највећи зналац епохе, Доситејев језик у почетку назива „славеносрпским јако србизираним“. Потом од 1995. мења упориште, па пише о србизацији у Доситејевим делима „чији је књижевни језик, доситејевски, служио и као узор другим славеносрпским писцима“ (Младеновић 2008). Ивићеву типологију прихватили су после Младеновића и други новосадски историчари језика, Љ. Суботић, И. Бјелаковић, М. Зорић. Поред промена у структури књижевног језика, главни аргумент за прихватање Ивићеве типологије јесте језичко осећање актера језичких борби, нпр. Г. Магарашевића који 1829. констатује да литература на српском језику, почиње с Доситејем.

6. Упркос оваквим аргументима, низ истраживача (Љ. Стојановић, А. Белић, И. Грицкат и др.) између језичких израза у Орфелиново и Доситејево време утврђивао је континуитет на основу сличне (орто)графије, неустаљености граматичких облика, честих славенизама и позајмљеница. И код њих се истицала вернакуларизација као доминантна тенденција, али се језик типолошки одређивао као славеносрпски: „Давидовић је као лични пријатељ Вука и Копитара опет наставио издавање Новина Сербских на

славеносербском језику који се све више приближавао народном језику“ (Костић 1937). Један од аргумената против прихватања Ивићеве типологије могао би бити да она занемарује територије ван данашње Војводине. Други аргумент може се тражити у малом броју дистинктивних црта између доситејевског и славеносрпског. Кључни Ивићев критеријум, одабир лексичких славенизама само за апстрактне појмове, и до сада је подвргаван умереним критикама (Зорић 2018). Више славенизама који су имали синонине или дублете у народном језику има и у Доситејевом језику: *сојуз, жизњ, холм*. И Стерија активира славенизме попут *ангел, аиче, бо, в, верт, вес, владатељ, воздух, dalje, ден*, и Ј. Суботић: *част, чрез, љубов, точан, точка, побужден, что, член*. Будући да је ова слика готово правило, у анализи лексике кључна је ипак улога историјске стилистике.

7. Стога је могуће понудити и компромисни модел, који уједињује традиционалну типологију са Ивићевом. Предложени модел одговара простору са Сремским Карловцима, Новим Садом, Београдом и Крагујевцем као културним центрима и не важи за Црну Гору: а) рускословенски, б) славеносрпски: орфелиновски (1750–1783) и доситејевски (1783–1850), в) вуковски. Критеријум за разликовање орфелиновског од доситејевског подтипа славеносрпског језика мора бити и фреквенција облика у њиховој граматичкој (им. у ДИЛ мн., партиципи барокизација реченице) и лексичкој структури (семантика и функција славенизама), што је на трагу Младеновићевог модела анализе, која подразумева упитник.

ЛИТЕРАТУРА

Белић 1998: А. Белић, *О великим ствараоцима*, Београд.

Бјелаковић 2019: И. Бјелаковић, „Језик докумената Архива манастира Савине (18. век)“, у: *Српско језичко и књижевно наслеђе на простору данашње Црне Горе*, Подгорица – Нови Сад – Бања Лука, 515–526.

Виноградов 1978: В. В. Виноградов, *История русского литературного языка*, Москва.

Грицкат 1987: И. Грицкат, „Још нека питања у вези са славеносрпском епохом“, *Јужнословенски филолог*, XLIII, 111–135.

Иванова Ц. 1990: Ц. Иванова, „Концептите на Доситеј Обрадович и Софроний Врачански за основата на книжевниј език (съпоставителен анализ)“, у: *Софроний Врачански и проблемите на възрожденската ни култура (1739–1989)*, Велико Търново.

Иванова Ц. 1996: Ц. Иванова, „О књижевнојезичким контактима на почетку српске и бугарске стандардизације“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 25/2, 223–243.

Иванова Н. 1976: Н. Иванова, „Некоторые вопросы исторической типологии балканских и славянских литературных языков, у: *Балканские исследования. Проблемы истории и культуры*, Москва.

Ивић 1990: П. Ивић, „Доситејевски књижевни језик између славеносрпског и вуковског“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 19/2, 5–14.

Ивић 1991a: П. Ивић, „Вук Караџић и српски књижевни језик“, у: *О Вуку Караџићу*, Сремски Карловци – Нови Сад.

Ивић 1991b: П. Ивић, *Из историје српскохрватског језика*, Ниш.

Ивић 1994: П. Ивић, „Смисао збивања у историји књижевног језика код Срба“, *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, XXIII, 15–30.

Ивић 1998: П. Ивић, *Преглед историје српског језика*, Сремски Карловци – Нови Сад.

Јовановић 2002: М. Јовановић, *Језик и друштвена историја : Друштвеноисторијски оквири полемике о српском књижевном језику*, Београд.

Кречмер 2000: А. Кречмер, „О књижевно-језичкој традицији до 1800. код Срба и Руса /Размишљање о словенској стандардизацији“, *Јужнословенски филолог*, XLV/1–3, 117–121.

Кречмер 2002: А. Kretschmer, „Уочи стандардизације српског језика“, *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 30/1, 11–19.

Куна 1970: Н. Kuna, *Језичке карактеристике књижевних djela Dositeja Obradovića*, Сарајево.

Милановић 2014: А. Милановић, *Језик Јована Суботића*, Београд.

Младеновић 1989: А. Младеновић, *Славеносрпски језик : Студије и чланци*, Нови Сад.

Младеновић 2008: А. Младеновић, *Историја српског језика : одабрани радови*, Београд.

Николић 2019: Н. Николић, *Идентитет српске књижевности*, Београд.

Остојић 1985: В. Ostojić, „Problemi izučavanja jezika cetinjskih vladika u predvukovskom periodu“, у: *О crnogorskom književnojezičkom izrazu*, Nikšić, 26–36.

Павић 1985: М. Павић, *Историја, стил, Нови Сад*.

Суботић 1989: Љ. Суботић, *Језик Јована Хаџића*, Нови Сад.

Суботић 2004: Љ. Суботић, „Из историје књижевног језика: ’питање језика’, у: *Предавања из историје језика*, Лингвистичке свеске 4, Нови Сад, 145–191.

Толстој 1998: Н. И. Толстой, *Славянская литературно-языковая ситуация*, Москва.

Толстој 2004: Н. И. Толстој, *Студије и чланци из историје српског књижевног језика*, Београд – Нови Сад.

Унбегаун 1995: Б. Унбегаун, *Почеци књижевног језика код Срба*, Београд – Нови Сад.

Успенски 1997: Б. А. Успенский, *Общее и славянское языкознание*, Москва.